

РИНКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТОРГІВЛІ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

П.Ю. Балабан, кандидат економічних наук, **М.П. Балабан**, кандидат економічних наук (*Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» м. Полтава*)

РЫНОЧНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ТОРГОВЛИ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ

П.Ю. Балабан, кандидат экономических наук, **Н.П. Балабан**, кандидат экономических наук (*Высшее учебное заведение Укоопсоюза «Полтавский университет экономики и торговли» г. Полтава*)

TRADE MARKET TRANSFORMATION IN THE COUNTRYSIDE

P.Y. Balaban, candidates of economic sciences, **N.P. Balaban**, candidates of economic sciences (*Higher education institution Ukoopspilka "Poltava University of Economics and Trade" Poltava*)

У статті аналізуються особливості розвитку торгівлі в сільській місцевості за період 1990 – 2012 рр. Особливу увагу приділено тенденціям розвитку обсягів роздрібногo товарообороту, чисельності торговельних підприємств, аналізується залежність товарообороту від рівня доходів сільських домогосподарств.

Ключові слова: торгівля, сільська місцевість, споживча кооперація, чисельність підприємств, роздрібний товарооборот.

В статье анализируются особенности развития торговли в сельской местности за период 1990 - 2012 гг. Особое внимание уделено тенденциям развития объемов розничного товарооборота, численности торговых предприятий, анализируется зависимость товарооборота от уровня доходов сельских хозяйств.

Ключевые слова: торговля, сельская местность, потребительская кооперация, численность предприятий, розничный товарооборот

The article deals with transformational processes that took place in rural trade of Ukraine in the period of 1990-2012. It was shown that before 1991 the main trading system in the rural zone had been represented by consumer cooperatives which served all population of villages in the country. Retail goods turnover of the

system in 1990 was 23, 2 m/n Rubles or 29, 7% of total goods turnover of the country. 83 thousand retail outlets worked in the country.

Transition of Ukraine to market economy, development of private entrepreneurship in trade led to cardinal changes in volumes of turnover of rural trade, its structure and the number of trade outlets. Due to the tendency of total retail goods turnover of Ukraine (during 1990-2012 it grew by 34,0 times), the turnover of rural trade grew by 22,2 times, its share in the total volume of turnover decreased from 12, 6% in 1990 to 8,2 in 2012. The dynamics of turnover per capita, its dependence on total income of population, wages or salary, level of unemployment, sources of income and expenses of households were investigated in the article.

Keywords: trade, rural, consumer cooperatives, the number of businesses, retail turnover.

Перехід до побудови ринкової економіки суттєво загострив ситуацію із торговельним обслуговуванням сільського населення. Підприємства і організації споживчої кооперації, які монопольно здійснювали торгівлю на селі та приймали активну участь у вирішенні загальнодержавних завдань по стабілізації та розвитку сільського споживчого ринку в країні, почали втрачати свої позиції в організації торгівлі на селі. Поява приватних торговців, трансформаційні процеси в економіці країни, особливо в перші роки перехідного періоду, сприяли посиленню конкуренції, структурним змінам в організації торговельного обслуговування сільського населення. Процеси, що відбувалися, мали визначальний вплив на особливості та основні тенденції розвитку торгівлі на селі, змінили роль окремих структурних ланок в її організації.

Різні аспекти розвитку торгівлі у своїх працях досліджували відомі вчені-економісти В.В. Апопій, С.Г. Бабенко, Б. Берман, І.О. Бланк, В.М. Геєць, Н.О. Голошубова, А.А. Мазаракі, Л.О. Лігоненко та інші. Однак практично відсутні дослідження, присвячені особливостям та основним тенденціям розвитку роздрібно торгівлі в сільській місцевості в економіці ринкового типу, що і стало основною метою і завданням дослідження.

Як відомо, до 1991 року основною торговельною системою на селі була споживча кооперація. Торгівля була пріоритетною галуззю економічної діяльності системи практично з перших років її організації на території України. Торговельну діяльність здійснювали сільські і районні споживчі товариства, райспоживспілки, підприємства торгівлі обласних споживспілок і Укоопспілки. На початок 90-х років система споживчої кооперації була потужною суспільно-господарською системою, яка монопольно обслуговувала сільське населення України. Вона здійснювала торговельну, заготівельну, виробничу, освітню та

іншу діяльність в сільській місцевості, обслуговуючи не тільки пайовиків, але і все населення сіл та районних центрів [4].

Станом на 1.01.1991 року роздрібний товарооборот системи досяг 23,2 млрд. карбованців, або 29,7 % загального товарообороту республіки. Матеріально-технічна база торговельного комплексу споживчої кооперації на кінець 1990 р. включала 83 тис. роздрібних торгових підприємств, у тому числі 73,6 тис. магазинів з торговельною площею 5661 тис. кв. метрів [1, с.5-7]. На 1000 осіб населення, яке обслуговувалося споживчою кооперацією, припадало 256 квадратних метрів торгової площі при встановленому на той час нормативі – 250 кв. метрів.

Для здійснення соціально-економічної діяльності споживча кооперація мала у своєму розпорядженні численні підприємства, які формували соціальну і виробничу інфраструктуру села, забезпечуючи сільське населення товарами народного споживання та робочими місцями. Роздрібну торгівлю на селі здійснювали 735 великих універсальних магазинів типу “Коопунівермаг”, 26,2 тисяч магазинів з торгівлі продовольчими товарами, 17,6 тисяч спеціалізованих магазинів, що торгували окремими групами непродовольчих товарів та 13 тисяч магазинів з торгівлі товарами повсякденного попиту [1, с. 6-8]. Магазины знаходились на балансі сільських та міських споживчих товариств та госпрозрахункових роздрібних торгових об'єднань. Дрібнороздрібну торгівлю здійснювали 9454 палатки, ларки, кіоски.

Перехід до побудови економіки ринкового типу суттєво загострив проблеми торговельного обслуговування сільського населення. Підприємства і організації споживчої кооперації в умовах суттєвого скорочення продовольчих ресурсів, зменшення реальних доходів громадян в сільській місцевості та значного скорочення покупної спроможності сільського населення, почали втрачати свої позиції на сільському споживчому ринку, що відповідно призвело до появи та інтенсивного розвитку приватної торгівлі на селі.

У кооперативній торгівлі різкий спад обсягів товарообороту, згортання матеріально-технічної бази торгівлі та асортименту товарів відбулися як за об'єктивних загальноекономічних чинників, що були наслідком економічних перетворень в економіці країни, так і через втрату управління галуззю, стихійність у процесах формування ресурсів, товаропостачання роздрібною мережі та звуження фронту продажу товарів.

Особливо критичне становище склалося у торгівлі непродовольчими товарами. Більшість кооперативних підприємств через скорочення мережі магазинів, здачу їх в оренду приватним та

комерційним структурам поступово втрачали ринки збуту не тільки непродовольчих, але і продовольчих товарів.

В результаті зростаючої конкуренції, втрати споживчою кооперацією монопольного становища на сільському споживчому ринку відбулося суттєве скорочення обсягів торговельної діяльності системи, її матеріально-технічної бази. Багатократно скоротилися обсяги товарообороту, у 2012 році в порівнянні з 1990 роком у 8,8 рази скоротилася загальна чисельність підприємств роздрібною торгівлі, у 7,6 рази – магазинів (у 8,8 рази – магазинів, що здійснювали діяльність в сільській місцевості).

Серед основних причин кардинальних структурних змін у торговельній діяльності на селі в умовах перехідного періоду були ліквідація колгоспів і радгоспів, різке зниження реальних грошових доходів населення, розвиток інфляційних процесів, що призвело до значного загострення соціально-економічної ситуації в сільській місцевості. В цих умовах суттєве зниження соціальної напруги в суспільстві значною мірою залежало від раціональної організації торговельної діяльності системою споживчої кооперації. Однак незбалансованість між купівельними фондами населення, товарооборотом і його товарним забезпеченням, невміння організацій споживчої кооперації переорієнтуватися на діяльність в умовах конкуренції, недотримання типізації і спеціалізації магазинів та поява приватного сектору в торгівлі на селі лише поглиблювали негативні процеси, що відбувалися в організації сільськогосподарського виробництва, погіршували умови життя сільського населення.

Неприспособаність підприємств кооперативної торгівлі до нових умов здійснення господарської діяльності, конкуренція, що посилювалася з часом, особливо у перші роки перехідного періоду, сприяли появі різних тенденцій у розвитку як роздрібного товарообороту, так і чисельності підприємств роздрібною торгівлі споживчої кооперації та аналогічних показників в цілому по Україні. При наявності стійкої тенденції до росту роздрібного товарообороту в цілому по Україні (за період з 1995 по 2012 роки роздрібний товарооборот усіх систем зріс з 11,9 млрд. грн. до 405,1 млрд. грн., або у 34,0 рази), роздрібний товарооборот системи Укоопспілки за цей період зріс з 1948 млн. грн. до 5064 млн. грн., або у 2,6 рази, що свідчить про значне відставання темпів його змін від аналогічних показників у роздрібній торгівлі України (табл. 1).

Систематично знижувалася і частка товарообороту споживчої кооперації в загальному обсязі роздрібного товарообороту України: у 1995 році вона складала 16,4%, у 2000 році – 5,5%, у 2010 році – 1,6%,

у 2012 р. – 1,3%, що свідчить про втрату системою не тільки ролі монополіста, але і скільки-небудь важливої ролі у торговельній галузі країни.

Таблиця 1

Розрахунок базисних темпів змін роздрібного товарообороту підприємств України та споживчої кооперації в сільській місцевості і міських поселеннях за 1995-2012 роки

Показники	Роки					
	1995	2000	2005	2010	2011	2012
<i>Загальний обсяг товарообороту, всього:</i>						
підприємств торгівлі України, млрд. грн..	11,9	28,8	94,3	280,9	350,0	405,1
Укоопспілки, млн. грн..	1948	1574	2610	4368	4964	5064
Частка товарообороту Укоопспілки в товарообороті України, %	16,4	5,5	2,8	1,6	1,4	1,3
<i>Товарооборот у сільській місцевості:</i>						
підприємств торгівлі України, млрд. грн..	1,5	3,4	7,5	24,2	30,3	33,3
Укоопспілки, млн. грн..	964	912	1443	2502	2745	2997
Частка товарообороту в сільській місцевості Укоопспілки в товарообороті України, %	64,3	26,8	19,2	10,3	9,1	9,0

Джерело: Розраховано за [2, с.8-9]

Аналогічна тенденція була характерною і для зміни обсягів товарообороту системи у сільській місцевості. При рості показника за

1995-2011 роки в цілому по Україні у 22,2 рази (з 1,5 млрд. грн. до 33,3 млрд. грн.) в системі споживчої кооперації обсяг товарообороту в сільській місцевості зріс у 3,1 рази.

Якщо частка споживчої кооперації в загальному товарообороті в сільській місцевості України у 1995 році складала 64,3%, то у 2010 році - уже 10,3%, у 2012 р. – 9,0%. Таким чином, за період ринкових трансформацій в економіці України система споживчої кооперації не тільки втратила статус монополіста, але і роль важливого гравця на сільському ринку реалізації споживчих товарів.

Зубожіння сільського населення, інфляція і гіперінфляція перших років переходу економіки України до ринкових методів господарювання та багато інших зовнішніх та внутрішніх чинників, що зумовили економічну кризу в Україні, стали причиною різних тенденцій у розвитку роздрібного товарообороту як в цілому в Україні, так і товарообороту в сільській місцевості. При наявності чіткої тенденції до росту загальних обсягів роздрібного товарообороту в цілому в Україні, товарооборот у сільській місцевості зростав повільніше, а частка його в загальному товарообороті країни має чітку тенденцію до скорочення. Так, якщо у 1995 році в загальному обсязі товарообороту України на частку товарообороту в сільській місцевості приходилося 12,6%, у 2000 році – 11,8%, то у 2010 р. – 8,0%, у 2012 р. – 8,2%, що свідчить про поступальний розвиток торгівлі в міських поселеннях, які відрізняються значно вищою концентрацією грошових доходів, сприятливішими умовами для організації торговельного обслуговування населення. Така ж тенденція характерна і для темпів росту продажу товарів на одну особу (рис.).

Якщо товарооборот на одну особу у міських поселеннях і в цілому по Україні зріс за 2000-2012 роки у 15,5 і 15,2 рази, то середньодушовий товарооборот у сільській місцевості зростав меншими темпами – у 11,2 рази. Дещо меншими були темпи зростання цього показника і у порівнянні з 2010 роком (145,1%, 145,3 та 139,5% відповідно).

Основними чинниками, що вплинули на тенденції розвитку середньодушового товарообороту в сільській місцевості слід вважати причини загальноекономічного характеру (вищий рівень безробіття на селі, нижчі сукупні доходи сільського населення та середньомісячна заробітна плата, розміри нарахованих пенсій, більш інтенсивне у порівнянні з міським скорочення чисельності сільського населення тощо).

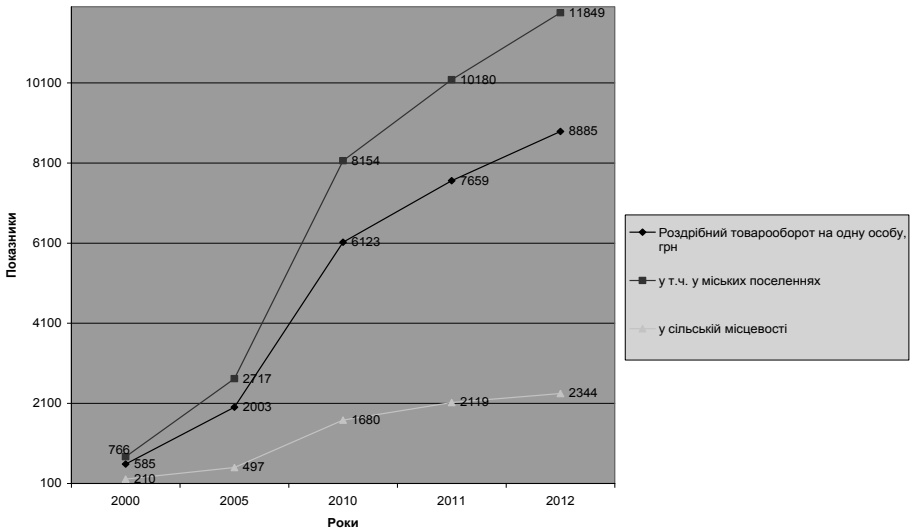

Рис. Динаміка роздрібного товарообороту України у розрахунку на одну особу у міських поселеннях і сільській місцевості за 2000-2012 роки

Загальновідомо, що сільське населення більш диференційовано, ніж міське, за рівнем середньодушових доходів. Висока поляризація доходів при загальному невисокому їх рівні на селі загострює проблеми бідності сільського населення, що відповідно впливає на величину витрат на покупку товарів і оплату послуг. Важливими чинниками, що викликали зміни у структурі товарообороту на селі, були матеріальне становища населення, особливо у перші роки перехідного періоду, зростання рівня безробіття, інфляція, наслідки фінансової кризи та сукупні доходи населення (табл. 2).

Так, якщо у 2000 році кількість безробітних в Україні (за методологією МОП) складала 2655,8 тис. осіб і рівень безробіття – 11%, то у 2010 році – відповідно 1785,6 тис. осіб і 8,1% (скорочення на 2,9%), у 2012 р. – 1657,2 тис. осіб і 7,5% (скорочення на 3,5%) . При цьому сукупні доходи населення зросли на 1.01. 2013 року на 1278,5 млрд. грн. (у 10,9 рази), номінальна заробітна плата - на 2796 грн. у місяць (у 13,2 рази), що сприяло відповідному зростанню роздрібного товарообороту по Україні (у 14,1 рази), товарообороту у сільській місцевості – у 9,8 рази.

Таблиця 2

Динаміка сукупних доходів населення, чисельності безробітних та обсягів роздрібного товарообороту України за 2000 - 2012 роки

Роки	Сукупні доходи населення, млрд. грн..		Кількість безробітних за методологією МОП		Середньомісячна заробітня плата, грн.	Рівень безробітних, %	Роздрібний товарооборот, всього, млрд. грн.	
	сума	у % до попереднього року	тис. осіб	у % до попереднього року			всього по Україні	у т.ч. у сільській місцевості
2000	128,7	100,0	2655,8	100,0	230	11,6	28,8	3,4
2005	381,4	139,1	1600,8	83,9	806	7,2	94,3	7,5
2006	472,1	123,8	1515,0	94,6	1041	6,8	130,0	10,6
2007	623,3	132,0	1417,6	93,6	1351	6,4	178,2	13,7
2008	845,6	135,7	1425,1	100,5	1806	6,4	246,9	18,1
2009	894,3	106,2	1958,8	137,4	1906	8,8	231,0	18,8
2010	1101,2	121,9	1785,6	91,2	2239	8,1	280,9	24,2
2011	1266,8	115,0	1732,7	97,0	2633	7,9	350,1	30,3
2012	1407,2	111,1	1657,2	95,6	3026	7,5	405,1	33,3
2012 у % до 2000	10,9 р.	-	62,4	-	13,2 р.	-	14,1р.	9,8 р.

Джерело: розраховано за [3, с.271, 375]

Отже, темпи росту загальних обсягів роздрібного товарообороту України в основному відповідають темпам росту сукупних доходів і заробітної плати населення. Однак темпи росту товарообороту у сільській місцевості були дещо нижчими, ніж аналогічний показники загального обсягу роздрібного товарообороту, що не в останню чергу визначається суттєвими змінами у джерелах доходів домогосподарств. Це викликано тим, що у структурі сукупних ресурсів домогосподарств України за період з 2000 по 2012 роки пройшли суттєві зміни. Так, у

2000 році на частку грошових коштів у структурі сукупних ресурсів домогосподарств приходилося 54,0%, на вартість спожитої продукції, отриманої від особистих підсобних господарств – 34,9%, що було важливою складовою ресурсів домогосподарств. За останні 12 років частка ресурсів, отриманих від особистих підсобних господарств, у структурі сукупних ресурсів домогосподарств скоротилася до 9,6% у 2012 році при відповідному збільшенні частки пенсій та доходів від оплати праці. Так, основними джерелами грошових доходів для більшості домогосподарств сільської місцевості були оплата праці (від 34,5 до 43,8% домогосподарств), пенсії (від 26,4 до 34,0%) та доходи від продажу сільськогосподарської продукції (від 24,9 до 10,4% домогосподарств). Відмічається зростання частки домогосподарств, основним джерелом доходів для яких стали оплата праці, доходи від підприємницької діяльності та пенсії (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл сільських домогосподарств залежно від основного джерела доходу за 2000 – 2012 роки, % до сукупних доходів

Грошові доходи домогосподарств	2000 рік		2010 рік		2012 рік		Зміни за 2012-2000 рр. (+-).	
	усі домогосподарства	у тому числі у сільській місцевості	усі домогосподарства	у тому числі у сільській місцевості	усі домогосподарства	у тому числі у сільській місцевості	усі домогосподарства	у тому числі у сільській місцевості
Оплата праці	54,6	34,5	53,0	38,9	55,7	43,8	1,1	9,3
Доходи від підприємницької діяльності	3,5	2,5	6,8	5,7	4,5	3,6	1,0	1,1
Доходи від продажу сільгосппродукції	7,8	24,9	3,8	13,2	3,1	10,4	- 4,7	- 14,5
Пенсії	23,3	26,4	22,8	34,7	29,5	34,0	6,2	7,6
Інші грошові доходи	10,8	11,7	7,6	7,5	7,2	8,2	- 3,6	- 3,5

Джерело: Розраховано за [3, с.397; 5, с. 407]

При цьому доходи від продажу сільськогосподарської продукції, які у 2000 році були важливим джерелом доходів для 26,4% домогосподарств, у 2012 році були джерелом доходів уже для 10,4% домогосподарств.

Отже, ліквідація колгоспів і радгоспів, невизначеність соціальних пріоритетів аграрної політики у період трансформаційних змін в економіці країни, наслідки економічної кризи останніх років були основними причинами занепаду соціальної сфери села, масового безробіття, зниження доходів і рівня життя сільських мешканців. В результаті майже половину доходів основної маси сільських сімей складали пенсії та доходи від особистих підсобних господарств, що і визначило основні напрями розвитку торгівлі на селі.

Якщо врахувати, що сукупні витрати на споживчі товари у 2000 році склали 92,5% від сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості (з них 74,1% - на продовольчі товари і 18,4% на непродовольчі), то за період, що аналізується структура витрат змінилася : у 2012 році на споживчі товари у сукупних витратах уже припадало 88,0%, у тому числі на продовольчі – 58,0%, на непродовольчі – 30,0% [3, с. 394,399].

В цілому тенденція до збільшення витрат на непродовольчі товари на 11,6% є позитивною і свідчить про зростання добробуту сільського населення, однак скорочення частки у сукупних витратах на придбання споживчих товарів і було однією із причин відставання темпів росту роздрібного товарообороту у сільській місцевості від темпів росту загального обсягу роздрібного товарообороту в Україні.

Таким чином, розвиток торгівлі на селі за останні десятиліття відбувався нерівномірно, з більш низькими темпами, ніж у міських поселеннях і в цілому по торгівлі в Україні. Основними причинами ситуації, що склалася, були трансформаційні процеси в економіці та аграрній політиці держави, наслідки економічних криз перехідного періоду та світової фінансової кризи 2008-2009 рр., зниження рівня життя сільського населення.

Список джерел інформації/References

1. Основні показники господарсько-фінансової діяльності споживчої кооперації УРСР за 1986-1990 роки. // Стат. збірник.- К.: УКС, 1991.- 114 с.

Basic indicators of economic and financial activities of consumer cooperatives USSR for 1986-1990 . // Stat . collection. [Osnovni pokazniki gospodars'ko-ffinansovoï diyal'nosti spozhivchoï kooperatsii URSR za 1986-1990 roki., Stat. zbirnik] - K.: UCU , 1991. - 114 p.

2. Роздрібна торгівля України у 2012 році. // Стат. збірник.- К.: Держстат України, 2013 .- 173 с.

Retail Ukraine in 2012. // Stat . collection, [Rozdribna torgivlya Ukraїni u 2012 rotsi. Stat. zbirknik.] - Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 2013. - 173 p.

3. Статистичний щорічник України за 2012 рік. // За ред.. Осауленка О.Г.- К.: Держстат України, 2013.- 552 с.

Statistical Yearbook of Ukraine for 2012., [Statistichnii shchorichnik Ukraїni za 2012 rik] // Ed. Osaulenko O.H. - Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 2013. - 552 p.

4. Балабан П.Ю. Трансформація торгівлі споживчої кооперації в економіці ринкового типу: етапи розвитку, конкурентоспроможність, стратегічні пріоритети: монографія / П.Ю. Балабан, М.П. Балабан . - Полтава: ПВВ ПУЕТ, 2011.- 121 с.

Balaban P.Y. The transformation of consumer cooperatives trade in a market economy: stages of development , competitiveness, strategic priorities : monograph [“Transformatsiya torgivli spozhivchoї kooperatsii v ekonomitsi rinkovogo tipu: etapi rozvitku, konkurentospromozhnist', strategichni prioriteti” *monografiya*] P.Y. Balaban, M.P. Balaban. - Poltava: RIO PUET, 2011. - 121 p.

5. Статистичний щорічник України за 2010 рік. // За ред.. Осауленка О.Г.- К.: Держстат України, 2011.- 558 с.

Statistical Yearbook of Ukraine for 2010, [Statistichnii shchorichnik Ukraїni za 2010 rik.] // Ed. Osaulenko OH - Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 2011 . - 558 p.

Балабан Петро Юрійович, кандидат економічних наук, професор кафедри комерційної діяльності та підприємництва, завідувач кафедри комерційної діяльності та підприємництва, Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», вул. Коваля 3, м. Полтава; Україна; (05322) 2-07-75; balabanpu@mail.ru.

Балабан Микола Петрович, кандидат економічних наук, доцент кафедри комерційної діяльності та підприємництва, Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», вул. Коваля 3, м. Полтава; Україна; (05322) 2-07-75; nikolaybalaban@gmail.com.

Балабан Петр Юрьевич, кандидат экономических наук, профессор кафедры коммерческой деятельности и

предпринимательства, заведующий кафедрой коммерческой деятельности и предпринимательства, Высшее учебное заведение Укоопсоюза «Полтавский университет экономики и торговли», ул. Коваля 3, г. Полтава; Украина; (05322) 2-07-75; balabanpu@mail.ru.

Балабан Николай Петрович, кандидат экономических наук, доцент кафедры коммерческой деятельности и предпринимательства, Высшее учебное заведение Укоопсоюза «Полтавский университет экономики и торговли», ул. Коваля 3, г. Полтава; Украина; (05322) 2-07-75; nikolaybalaban@gmail.com.

Balaban Peter Y., candidates of economic sciences, professor, head of the department of commercial activity and entrepreneurship of higher educational establishment of Ukoopspilka «Poltava University of Economics and Trade», st. 3 Koval , Poltava ; Ukraine ; (05322) 2-07-75; balabanpu@mail.ru.

Balaban Nikolai P., candidates of economic sciences, docent of the department of commercial activity and entrepreneurship of higher educational establishment of Ukoopspilka «Poltava University of Economics and Trade», st. 3 Koval , Poltava ; Ukraine ; (05322) 2-07-75; nikolaybalaban@gmail.com.

*Рекомендовано до публікації д-ром екон. наук, проф. М.В. Черною.
Отримано 15.03.2014. ХДУХТ, Харків.*